

ANTI-KVARISK KONSEKVENSBESKRIVNING, SÄVERSTA 2:11

UPPDRAG

318760, Antikvarisk
konsekvensbeskrivning, Säversta
2:11

Titel på rapport: Antikvarisk konsekvensbeskrivning
Status: Version 1
Datum: 2022-02-25

MEDVERKANDE

Beställare: Hälsingebocken fastigheter och
utveckling AB
Kontaktperson: Tobias Jarmteg
Konsult: Tyréns Sverige AB; Anna Sundberg,
Daniel Nilsson
Uppdragsansvarig: Mina Karimpour
Kvalitetsgranskare: Maria Wall, Tyréns Sverige AB

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1	INLEDNING	4
1.1	BAKGRUND OCH SYFTE	4
1.2	PLANFÖRHÅLLANDEN	4
1.3	ÖVRIGA SKYDDSINSTRUMENT	5
2	FÖRUTSÄTTNINGAR	4
2.1	GÄLLANDE LAGRUM	4
3	HISTORIK	4
3.1	HISTORISKA KARTOR	7
3.2	SLOTTETS HISTORIA	9
3.3	ÄLDRE TIDERS FATTIGVÅRD	11
4	NULÄGE	12
5	KULTURHISTORISK VÄRDERING	13
6	PLANFÖRSLAG	15
7	BEDÖMNING OCH REKOMMENDATIONER	16
8	SAMMANFATTNING	18
9	KÄLLOR	19

INLEDNING

1.1 BAKGRUND OCH SYFTE

Tyréns AB har fått i uppdrag av Hälsingebocken fastigheter och utveckling AB att göra en antikvarisk konsekvensbeskrivning av planförslag för Säversta 2.11. Syftet med uppdraget är att beskriva påverkan och effekter av planförslag på kulturmiljön. Området som ska planläggas består idag av åkermark. Området ligger tre km väster om Bollnäs centrum.

Länsstyrelsen har i sitt yttrande 2021-08-16 särskilt efterfrågat en utredning av hur den gamla fattiggården, uppförd 1906 och allmänt benämnd "Slottet", kommer att påverkas av den aktuella exploateringen.

1.2 PLANFÖRHÅLLANDEN

Planområdet omfattas av fördjupad översiktsplan för Bollnäs stad, antagen 2020-04-27. Området har ingen föreslagen ny markanvändning i mark- och vattenanvändningskartan. I hänsynskartan och underlagskartan till mark- och vattenanvändningskartan anges området som odlingsmark och öppenmark.

Planen anger under kapitlet om kulturmiljö att förändringar bör göras med god planering och med hänsyn till omkringliggande områden. Där anges också att det "i Bollnäs finns relativt få hus kvar från sent 1800-tal till 1900-talets första hälft och dessa bör värnas i samhällsplaneringen. För förståelsen av den totala miljön är inte enbart de enskilda byggnaderna viktiga. Det är också betydelsefullt att miljön omkring den kulturhistoriskt värdefulla byggnaden bejakas och sätts in i ett sammanhang."

Det finns ingen detaljplan för området.

1.3 ÖVRIGA SKYDDSINSTRUMENT

Området ligger inte inom riksintresse för kulturmiljövården eller inom bevarandeprogram för odlingslandskapet.

Inom planområdet finns inga kända fornlämningar. Öst om området ligger en bytomt/gårdstomt, norr om området finns en milsten och söder om området ligger några kolningsgröpar.

*Nedan: Slottet från norr.
Till höger: Utsnitt från fornminnesregistret.*

2 FÖRUTSÄTTNINGAR

2.1 GÄLLANDE LAGRUM

PLAN OCH BYGGLAGEN, PBL, (2010:900)

Plan- och bygglagen reglerar hur mark- och vattenområden används och utvecklas. Planläggning ska enligt PBL:s andra kapitel ske med hänsyn till bland annat natur- och kulturvärden och främja "ändamålsenlig struktur och en estetiskt tilltalande utformning av bebyggelse, grönområden och kommunikationsleder".

Lagen fastställer att byggnader eller områden som är särskilt värdefulla från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt inte får förvanskas. För all bebyggelse gäller varsamhetskrav och krav på anpassat underhåll.

PBL 2 KAP. 1 § Vid prövning av frågor enligt denna lag ska hänsyn tas till både allmänna och enskilda intressen.

PBL 2 KAP. 6 § Vid planläggning, i ärenden om bygglov och vid åtgärder avseende byggnader som inte kräver lov enligt denna lag ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på

den avsedda marken på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till 1. Stads- och landskapsbilden, natur- och kulturvärdena på platsen och intresset av en god helhetsverkan

PBL 8 KAP 1 § (UTFORMNING) En byggnad ska 1. vara lämplig för sitt ändamål, 2. ha en god form-, färg- och materialverkan
PBL 8 KAP 9 § (TOMTER) En obebyggd tomt som ska bebyggas ska ordnas på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stadseller landskapsbilden och till natur- och kulturvärdena på platsen.

MILJÖBALKEN (1988:808)

Miljöbalken (MB) utgör den övergripande miljölagstiftningen. Lagen syftar till att främja en hållbar utveckling som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö.

MB 3 kap anger att mark och vattenområden ska användas för de ändamål för vilka områdena är mest lämpade och företräde ska ges till användning som medför en från allmän synpunkt god hushållning. I tredje kapitlet meddelas också att mark- och vattenområden som har betydelse från allmän synpunkt på grund av deras natur

eller kulturvärden så långt som möjligt skall skyddas mot åtgärder som kan påtagligt skada natur- eller kulturmiljön.

KULTURMILJÖLAG (1988:950)

KML 1 kap. 1 §. Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön.

Ansvaret för kulturmiljön delas av alla. Såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas.

KML 2 kap 1 § anger att fornlämningar är skyddade enligt lag och i 6§ meddelas att det är förbjudet att utan tillstånd rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning.

3 HISTORIK

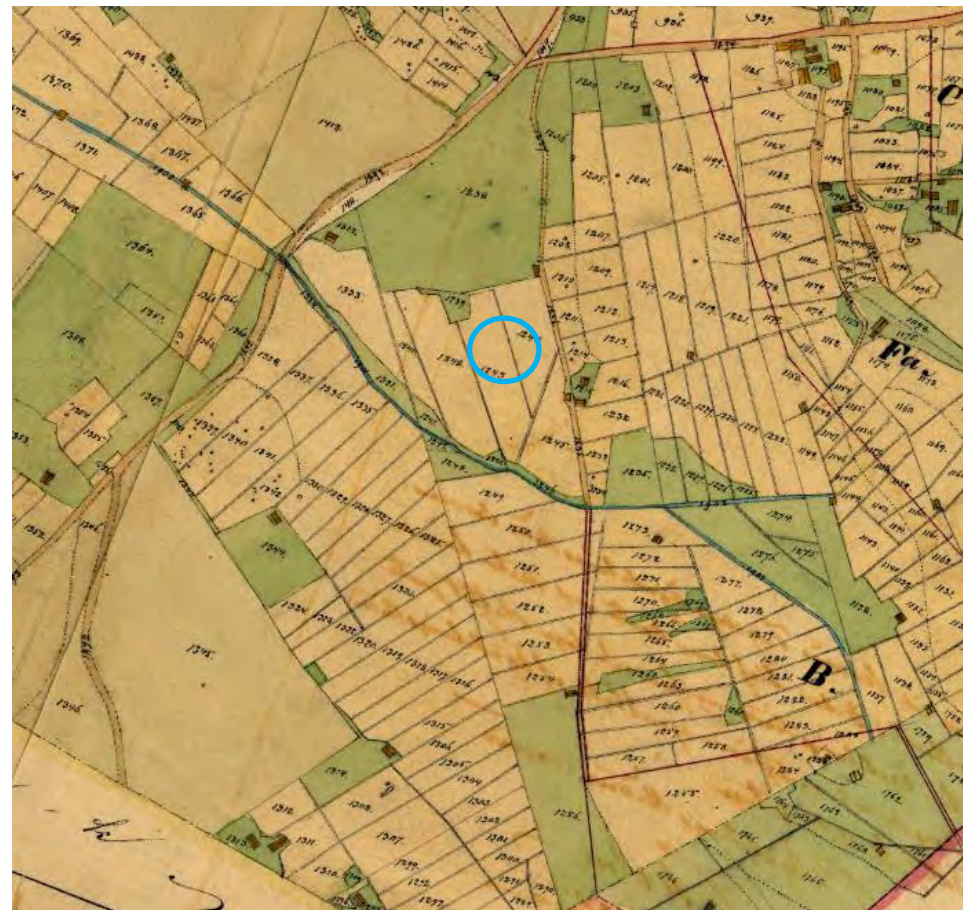
3.1 HISTORISKA KARTOR

1873 års lagaskifteskarta

På 1873 års lagaskifteskarta finns ingen bostadsbebyggelse på platsen. Det mesta av den omgivande marken benämns som "Stormyran". Gult betecknar åker i växtföljd/svaljord och grönt är ängsmark. Brukningsvägen som går från bäcken och rakt söderut finns kvar än idag. Frelugavägen har rätats ut mittemot nuvarande travbana men har kvar sin gamla sträckning i sydväst. Åsenvägen är densamma. Det finns en stor mängd hölador utspridda över ägorna.

Till vänster: 1873 års karta är här lagd ovanpå ortofoto från idag.
Nedan: Platsen för Slottet är markerat med en ring.

1950-1960-talet

På ekonomiska kartan från år 1953 ser vi Slottet/ålderdomshemmet med en tydligt avgränsad park som omger byggnaden på tre sidor. Öster om byggnaden ser vi ekonomibyggnader och det äldsta fattighuset. Utefter landsvägen syns björkallén som finns kvar i delar än idag.

Flygfotot taget mellan 1955-1967 visar samma struktur. Majoriteten av dessa byggnader finns kvar än idag. De flesta hölador är nu borta. En ligger dock nedanför åkern i söder, där ligger en kvar än idag.

3.2 SLOTTETS HISTORIA

1880 brann fattigstugan i Hertjsö och 76 personer blev hemlösa. Arrendator G Brickman överlät då sitt arrende av militärbostället Sävsberg för ändamålet och man uppförde där en större fattighusbyggnad. Det blev en timmerbyggnad i två våningar med 16 rum. 1889 uppges 100 personer samsas där.

1904 köpte kommunen in fastigheten, som de hittills hade arrenderat, för 38 100 kr. Samma år beslutade man att en ny byggnad av tegel skulle uppföras vid fattiggården. Slottet i Dalen ritades av byggnadsingenjör Klas Ferdinand Lundberg och stod klar 1906. 1907 flyttade totalt 84 personer in, varav 31 barn. I det nya huset beräknade man få plats med totalt 149 personer.

Under 1907 diskuterades om man skulle riva eller behålla den gamla byggnaden som var full av väggohyra. Den står dock kvar än idag.

De som hamnade här var utslitna pigor och drängar, arbetare, änkor med barn, fattigtorpare, föräldralösa, bostadslösa, alkoholiserade, "sinnesslöa, blinda och vanföra". Här bodde även de som

Till höger: Foto från 1971 som visar "Slottet i Dalen" till vänster och det gamla fattighuset till höger. Nedan: Generalstabskartan från 1938 där sanatoriet är utpekad.

drabbats av tuberkulos tills det nya sanatoriet byggdes.

De intagna arbetade efter förmåga, i ladugård, på åkrarna, med vedhantering osv. Barnen arbetade efter att skoldagen avslutats. Det fanns celler i källaren där de som misskött sig placerades som bestraffning.

1908 beslöt Bollnäs kommun att bygga ett tuberkulossjukhus. Det placerades på andra sidan vägen och står kvar än idag.

Säfsstaas sanatorium stod klart år 1910 och kunde ta emot 18-20 patienter. När sanatoriet på Sävsstaas slogs igen öppnade man ett barnhem i sanatoriet. Vissa barn bodde dock kvar på slottet även efter det nya barnhemmets öppnande.

1964 flyttas de gamla ut och man börjar bygga om slottet. Gävle-Dala husdjurstjänst köpte jorden, skogen och några byggnader. 1966 var ombyggnaden färdig. Salarna hade byggts om till smålägenheter och förvandlats till ett pensionärshem med 31 lägenheter. De hade gemensamma toaletter på varje våning.

Under åren 1927-37 växte författaren Åke Wassing upp på slottet. Hans författarskap har sin grund i uppväxten på fattiggården som han benämnde som "Slottet i Dalen".

*Ovan vänster: Slottet till vänster och det gamla fattighuset till höger. Ovan höger: Det gamla sanatoriet bakom dagens sportanläggning.
Nedan vänster: Det gamla fattighuset från norr. Nedan höger: Parken norr om slottet.*

3.3 ÄLDRE TIDERS FATTIGVÅRD

Ansvar för fattigvården har under många hundra år legat på det allmänna, i början var det socknen, senare kommunen. 1800-talets befolkningsökning ökade antalet fattiga och på 1860-talet lanserades den nya "fattiggården", ett stort kommunalt jordbruk där arbetsföra "fattighjon" sysselsattes. Fattiggården var isolerad från samhället i övrigt och ofta avsides belägen. Där fanns både män och kvinnor, barn och gamla, sjuka och friska. Fattiggårdarna ökade i antal och under åren närmast efter sekelskiftet inföll deras verkliga storhetstid. Fattiggårdar byggdes fram till omkring 1910.

Slottet i Dalen stod klart 1906. Byggnaden har den för det tidiga 1900-talet typiska kombinationen av anstaltsprägel och arkitektonisk ståtlighet. Planlösningen är sjukhuspräglad och utan möjlighet till en privat sfär för de intagna.

Vid denna tid började fattiggårdarna möta kritik för bland annat ett alltför heterogent intag som skapade en olämplig miljö för såväl barn som gamla. Samtidigt som de sista stora fattigvårdspalatsen byggdes färdiga anlände nationalromantiken, bostäder

skulle vara hemtrevliga och inte monumentala.

1918 kom fattigvårdslagen som förbjöd fattigauktioner och rotegång och ålade kommunerna att ha ålderdomshem av godtagbar standard. Den nya fattigvården skulle ha ett mänskligare ansikte.

De ståtliga fattiggårdarna från det tidiga 1900-talet var kulmen på en utveckling som inletts redan på 1870-talet. Vårdbyggnaderna från det senare 1800-talet hade ofta fått en form som strök under det officiella och institutionella hos verksamheten. Under en tid i början på 1900-talet tycktes detta understrykande rent av tillta. Institutionskaraktären hos Slottet i Dalen är närmast monumentalt.

4 NULÄGE

Området närmast slottet är relativt oförändrat under det senaste århundradet. Någon enstaka byggnad har tillkommit och det gamla fattighuset har förlängts, men som helhet är miljön i allt väsentligt densamma som vid mitten av 1900-talet.

Från SV och Ö sluttar marken ned mot slottet vilket får det att framträda tydligt. Själva slottet ligger på en liten höjd. Slottets placering förstärker dess monumentalitet och ger den en tydlig dominans i landskapsrummet. Det avviker både i skala, material och färg från omgivande bebyggelse. Byggnaden ger ett omedelbart institutionellt intryck.

Slottet inrymmer idag vanliga hyreslägenheter, så gör också det gamla fattighuset. I ekonomibygnaderna bedrivs hästverksamhet med ett stort antal travhästar. I tallungen norr om huset ligger den gamla likboden.

Centrerat mot Slottets entré sträcker sig den spikraka infartsvägen som kantas av en björkallé. Resterna av en björkallé finns också utefter Frelugavägen i väst. Alléerna understryker områdets medvetna gestaltning omkring Slottet och dess

verksamhet. Slottet omges av en mindre park/trädgård.

Markerna närmast söder och öster om gården består av hästhagar. Sydväst om gården ligger en större sammanhängande åker. I anslutningen mellan Frelugavägen och denna åker ligger en stenmur genombruten av en nedfart med en

bevarad grindstolpe. Muren kan vara anlagd inom ramen för Slottets verksamhet.

Norr och nordväst om gården ligger storskaliga idrottsanläggningar och en travbana. Området är i övrigt avgränsat av skogspartier.

5 KULTURHISTORISK VÄRDERING

Slottet bär på såväl immateriella som materiella värden. Immateriella värden kan ibland vara svåra att identifiera i den fysiska gestaltningen, men här kan man genom den medvetna anläggningen ändå ana dem. Slottet är anlagt som en fattiggård där de svagaste i samhället bodde och arbetade. Fattiggården lades lite avsidet och isolerat från det övriga samhället. Samtidigt som man får intrycket av att de intagna skulle vara obemärkta för det övriga samhället var fattiggården också byggd med stora ambitioner från kommuner. Byggnaden är monumental och ståtlig, en institution man med stolthet kunde visa upp. Åke Wassings skildringar av sin uppväxtmiljö visar dock på en miljö som vi idag inte anser acceptabel och som även av sin samtid var ifrågasatt. Blandningen av ståtlighet, institution, misär och vardagsliv går ännu att ana sig till.

Värdebärande karaktärsdrag

- Slottet
 - **Anstaltsprägel**
 - **Monumentaliteten och den arkitektoniska ståtligheten** som understryks av bland annat volymen, den putsade ytan, färgvalet och de eleganta smidesjärnsbalkongerna
- Placeringen
 - **Det framträdande läget i landskapet**
 - Den medvetet avsidet placeringen
- Vägar
 - Den allékantade vägen ned mot slottets ingång.
 - Äldre vägstruktur med brukningsvägar och den gamla landsvägen

- Historisk markanvändning
 - Stora sammanhängande odlingsmarker med trolig historisk koppling till fattiggårdens verksamhet
- Vegetation
 - **Parken** runtom slottet.
 - **Björkalléer** både in till slottet och utefter Frelugavägen
 - Beskurna björkar i parken
 - Gles tallskog norr om slottet
 - Äppelträd i trädgården
- Övrig bebyggelse och anläggningar
 - Den rödfärgade bebyggelsen i anslutning till slottet, däribland den gamla fattiggården
 - Ladan invid skogspartiet i söder
 - Stenmuren vid vägen i väst

De mest definierande uttrycken har markerats i fet stil.

*Ovan vänster: Slottet från väst.
Nedan vänster: Stenmuren i väst.
Ovan höger: Infart till Slottet.
Nedan höger: Slottet med stallet i bakgrunden.*

6 PLANFÖRSLAG

Förslaget till strukturplan innehåller såväl samhällsfastigheter (äldreboende, trygghetsboende, förskola, LSS boende) som bostäder (flerbostadshus, radhus och villor).

Samhällsfastigheterna är planerade i de norra och södra delarna med bostadshusen däremellan. En mindre gata med stickvägar löper genom området. Bostadshusen är placerade i solfjädersform som linjerar ner mot åkern. Avvikande från detta är flerbostadshusen som ligger vinkelrätt mot övrig bostadsbebyggelse.

7 BEDÖMNING OCH REKOMMENDATIONER

Strukturer i stora drag

Planförslaget har en struktur där de flesta samhällsfastigheter är koncentrerade i norra delen av området. Dessa viktas här mot de storskaliga idrottsanläggningar som är belägna på norra sidan av Frelugavägen vilket skapar en balans i strukturen i den delen av området. Samhällsfastigheterna skapar också en kontinuitet av sociala funktioner som bidrar till förståelsen av områdets historia.

Områdets topografi framhäver Slottets dominans och det är positivt att denna bibehålls. Den lägre bebyggelsens solfjädersform och luftiga planering

möjliggör utblickar mot dalen och Slottet vilket bidrar till områdets upplevelsevärden. Det planerade avståndet till den nya bebyggelsen är likaså viktigt för att man ska kunna läsa och förstå områdets historia.

Topografi och vegetation gör att Slottet främst kan upplevas från Frelugavägen, när man färdas genom det öppna landskapet. Det är här planförslaget har placerat de största volymerna. Flera av dessa ligger också med långsidan mot vägen, speciellt flerbostadshusens placering formar närmast en barriär mot Slottet och dess omgivning. Bedömningen är att den planerade bebyggelsens placering gör att sikten mot slottet riskerar att bli mycket begränsad för förbipasserande. Det vore därför lägligt om även flerbostadshuset planerades

med avseende på volymer och siktlinjer så att de i högre grad tillät vyer från Frelugavägen mot Slottet.

Äldreboendet

Äldreboendet är det som planeras ligga närmast slottet vilket gör dynamiken dem emellan viktig. Slottet är till sin karaktär monumental, vilket var en avsiktlig gestaltning vid anläggandet. Denna monumentalitet bedöms utmanas i planförslaget av äldreboendets stora sammanhängande volym och höjd. För att Slottet ska få bibehålla sin betydelse i området bör äldreboendet brytas upp i flera mindre volymer och anpassas i höjd i

*Vy österut från Frelugavägen. Här finns idag obrutna siktlinjer mot Slottet.
Foto från google maps, street view.*

relation till Slottet. Detta skulle minska det dominanta intrycket och tillåta Slottet att bibehålla sin särställning.

Odlingsmarken

För att Slottets monumentalitet ska kunna upplevas krävs öppna ytor runtomkring. Planförslaget har skapat detta genom att hålla kvar en krans av öppen odlingsmark väst, syd och öst om Slottet. Man kan särskilt peka ut åkern närmast Slottet i väst som skapande en behövlig distans till de samhällsfastigheter med stora volymer som gränsar mot denna. Det är viktigt att den, men även övrig åkermark, fortsatt hålls öppen och obebyggd. Den öppna marken gör också att den historiska kopplingen till fattiggårdens jordbruk fortfarande är läsbar.

*Den öppna åkermarken, vy söderut från Frelugavägen.
Foto från google maps, street view.*

Rekommendationer

- Bryt upp äldreboendets stora volym i mindre, anpassa höjden till Slottet så att detta fortsatt dominerar.
- Utforma äldreboendet med hög arkitektonisk ambition med utgångspunkt i platsens karaktär. Det bör inte påminna om Slottet i sin gestaltning utan ha ett eget uttryck som samspelar med detta och med platsen.
- Bevara siktlinjerna ner mot Slottet från Frelugavägen. Detta innebär att flerbostadshusens placering och volym bör studeras vidare.

8 SAMMANFATTNING

Slottet har ett stort kulturhistoriskt värde. På ett lokalt plan som en traditionsbärare i bygden och välkänd märkesbyggnad. I ett nationellt perspektiv är byggnaden en välbevarad representant för ett viktigt steg i socialvårdens utveckling och ett fint exempel på den tidstypiska institutionsarkitekturen. Slottet, det gamla fattighuset och det nya äldreboendet bildar tillsammans en tidslinje och visar hur samhället ser och har sett på ålderdom, vård och hälsa.

För att slottets historia ska kunna upplevas är det av stor vikt att dess monumentalitet är fortsatt ohotad, att siktlinjerna mot slottet bibehålls och att den närmast omgivande marken är fortsatt öppen med släpp mot ny bebyggelse.

Den föreslagna bebyggelsen ligger uppdraget mot skog och väg med en bård av öppen odlingsmark avgränsande ner mot slottet. Detta bedöms innebära att Slottet och dess kulturhistoriska sammanhang fortsatt är läsbart. För att minimera påverkan bör skalor och riktningar studeras vidare avseende de större bebyggelsevolymerna i planförslaget. Detta för att värna siktlinjer och Slottets dominans i landskapsrummet.

För att tydliggöra områdets kulturhistoriska värden kan följande kulturmiljöstärkande åtgärder genomföras:

- Restaurering av björkallén utefter Frelugavägen till 1950-talets omfattning.
- Restaurering av stenvallen i väst.
- Restaurering av Slottets park.

9 KÄLLOR

TRYCKTA KÄLLOR

Åman, Anders. 1976.
Om den offentliga vården. Uddevalla:
Bohusläningens AB.

Björkbacka, Folke. 1993. Från fattiggård
till -.

Fördjupad översiktsplan för Bollnäs stad,
del 2. 2020. Bollnäs kommun.

DIGITALA KÄLLOR

Riksantikvarieämbetets
fornminnesregister

Lantmäteriets karttjänst, historiska kartor:
Laga skifte Säversta 1-9, 1873, V8-37:6;
Ekonomiska kartan 1958, J133-15G0f58;
Generalstabskartan 1938 J243-109-4

Google Maps, bildinsamling år 2019